

MILLIY KULOLCHILIK SAN'ATINING BADIY-ESTETIK XUSUSIYATLARI, NAQSHLARI VA BEZAK KOMPOZITSIYALARINI O'RGANISH

Xo'jayev Abduhakimjon Hamdam o'g'li

Qo'qon davlat universiteti talabasi

E-mail: abduhakimhujaev@gmail.com

Ilmiy rahabr: **Sharabayev Ulug'bek Muhammedovich**

Qo'qon davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek milliy kulolchilik san'atining badiiy-estetik xususiyatlari, unda qo'llanilgan naqshlar, ramziy belgilar, ranglar uyg'unligi va bezak kompozitsiyalari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Shakl va bezak o'rtasidagi munosabat, badiiy kompozitsiyaning qurilish tamoyillari hamda mahalliy kulolchilik maktablariga xos uslubiy farqlar yoritiladi. Tadqiqot natijalari kulolchilik buyumlari nafaqat maishiy vazifani bajarishi, balki xalqning dunyoqarashi, estetik didi va ramziy tafakkurini ifodalovchi san'at asari ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: kulolchilik, milliy naqsh, bezak kompozitsiyasi, ramziy belgi, ranglar uyg'unligi, ishqor sir, mahalliy uslub, estetik mazmun.

Kirish

Kulolchilik o'zbek xalqining eng qadimiy va keng tarqalgan hunarmandchilik turlaridan biri bo'lib, uning ildizlari ibtidoiy jamoa davriga borib taqaladi. Tuproq, suv va olov uyg'unligidan vujudga keladigan har bir buyum inson mehnati, did-farosati va dunyoqarashining mahsuli hisoblanadi. Markaziy Osiyo hududida kulolchilik tarixi Afrosiyob, Varaxsha, Axsikat, Poykent kabi yirik shahar va qal'alardan topilgan sopol buyumlar orqali uzluksiz kuzatiladi, bu esa mazkur san'at turining ming yillar davomida rivojlanib kelganini isbotlaydi [1].

Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi globallashuv sharoitida milliy hunarmandchilik an'analarini asrab-avaylash, ularning badiiy va estetik mohiyatini ilmiy asosda o'rganish madaniy merosni saqlashning muhim yo'nalishiga aylangan. Kulolchilik buyumlaridagi naqshlar va bezaklar nafaqat tashqi go'zallik elementi, balki xalqning tarixiy xotirasi, e'tiqodi va dunyoni idrok etish usulini o'zida mujassam etgan semiotik tizimdir. Shu bois ularni tizimli o'rganish san'atshunoslik, madaniyatshunoslik va amaliy san'at ta'limi uchun katta ahamiyatga ega.

Ushbu tadqiqotning maqsadi o'zbek milliy kulolchilik san'atidagi shakl, naqsh, rang va kompozitsiya o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlash, ramziy belgilarning estetik va mazmuniy xususiyatlarini ochib berish hamda mahalliy uslublarning o'ziga xosligini asoslashdan iborat.

1. Tadqiqot maqsadi va usullari

Tadqiqot jarayonida quyidagi vazifalar belgilandi: kulolchilik buyumlarining shakl-tuzilishidagi badiiy qonuniyatlarni tahlil qilish; milliy naqsh turlarini tasniflash; ramziy belgilarning mazmunini aniqlash; ranglar uyg‘unligining estetik ta’sirini ko‘rsatish; badiiy kompozitsiya tamoyillarini va mahalliy kulolchilik maktablarining uslubiy farqlarini yoritish.

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tizimli tahlil, tasniflash, badiiy-formal (shakl va kompozitsiya) tahlil hamda semiotik yondashuv usullaridan foydalanildi. Ilmiy asoslar sifatida san’atshunos olimlarning ornament nazariyasi va O‘rta Osiyo amaliy san’ati tarixiga oid ishlari xizmat qildi [1; 2; 3].

2. Asosiy tahlil

2.1. Kulolchilik buyumlarida shakl va vazifa uyg‘unligi

Kulolchilik san’atida buyum shakli uning vazifasi bilan chambarchas bog‘liq holda shakllanadi. Xum, ko‘za, kosa, lagan, piyola, choynak, dastako‘za kabi buyumlarning har biri o‘ziga xos nisbat va siluetga ega bo‘lib, ularda foydalilik bilan go‘zallik mutanosibligi ta’minlanadi. Masalan, suv saqlash uchun mo‘ljallangan ko‘zaning qorin qismi kengligi va bo‘yin qismining ingichkaligi ham amaliy, ham badiiy talablarga javob beradi: bunday shakl suvning sovuqligini saqlaydi va ayni paytda buyumga mayin, oqib tushuvchi chiziqli bag‘ishlaydi.

Buyum shaklini yaratishda kulol aylanma charx yordamida simmetriya va ritm qonuniyatlariga tayanadi. Charxda shakllantirilgan har bir idish aylana kesimga ega bo‘lgani uchun bezak ham ko‘pincha doira, kamar yoki markazdan tarqaluvchi nur shaklida tashkil etiladi. Shu tariqa shakl bezak kompozitsiyasining asosiy belgilovchisiga aylanadi: yassi lagan sathi markaziy kompozitsiyani, balandroq idish esa gorizontal kamarlarni talab qiladi.

2.2. Milliy naqshlar va ularning turlari

O‘zbek kulolchiligidagi naqshlarni shartli ravishda to‘rt guruhga ajratish mumkin: o‘simliksimon (islami), geometrik (girihi), zoomorf (hayvon va qush timsollari) hamda epigrafik (yozuvli) naqshlar. Ornament nazariyasi bo‘yicha O‘rta Osiyo naqshlari ritm, simmetriya va takrorlanish tamoyillariga asoslanadi [3].

Islami naqshi o‘simlik poyasi, barg, gul va g‘unchalarning cheksiz egri chiziqli o‘shini ifodalaydi. Bu naqshda hayotning uzluksizligi, tabiatning abadiy yangilanishi g‘oyasi mujassamdir. Geometrik naqshlar — girihi esa doira, kvadrat, yulduz va ko‘pburchaklardan tuzilib, qat’iy matematik tartibga bo‘ysunadi. Ular tartib, mutanosiblik va koinotning uyg‘un tuzilishi haqidagi tasavvurlar bilan bog‘liq. Zoomorf timsollar, ayniqsa baliq, qush va qo‘chqor shoxi ko‘rinishidagi belgilar kulolchilikda nisbatan stilizatsiya qilingan holda uchraydi. Epigrafik bezaklar esa idish chekkasida xayrli tilaklar, hikmatli so‘zlar yoki duo ko‘rinishidagi yozuvlar sifatida joylashtiriladi.

2.3. Ramziy belgilar va ularning mazmuni

Kulolchilik buyumlaridagi har bir belgi ko‘p asrlik an’ana jarayonida muayyan ramziy ma’no kasb etgan. Anor — mo‘l-ko‘lchilik, to‘kin-sochinlik va nasl-nasabning davomiyligi ramzi; baliq — farovonlik va unumdorlik belgisi; qush — erkinlik, baxt va xushxabar timsoli; quyosh va oy shakllari esa hayot manbai va

vaqt aylanishi bilan bog‘lanadi. Ko‘z ko‘rinishidagi belgi yomon nazardan asrash ma’nosini bildirgani sababli maishiy idishlarda ham keng qo‘llanilgan [2].

Ramziy belgilar kompozitsiyada tasodifiy joylashmaydi. Ular odatda idishning markazida yoki eng ko‘zga tashlanadigan qismida, ko‘pincha boshqa bezak elementlari bilan o‘ralgan holda beriladi. Bu esa belgining semantik ahamiyatini kuchaytiradi va uni buyumning badiiy markaziga aylantiradi. Shuningdek, bunday belgilar buyum egasiga niyat va tilak sifatida xizmat qilib, kulolchilikning estetik vazifasini ma’naviy-axloqiy vazifa bilan boyitadi.

2.4. Ranglar uyg‘unligi

O‘zbek kulolchiligida rang yechimi ko‘p jihatdan sir (glazur) tarkibi va pishirish texnologiyasiga bog‘liq. An’anaviy usulda sopol yuzasiga o‘simlik kuli asosidagi ishqor sir surtilib, mineral bo‘yoqlar yordamida naqsh ishlanadi va idish yuqori haroratda pishiriladi. Natijada rang yuzasi ichki yorug‘lik taratuvchi, yارقiroq ko‘rinish kasb etadi.

Eng ko‘p qo‘llaniladigan ranglar — ko‘k, firuza, yashil, oq, qo‘ng‘ir va sariq. Ko‘k va firuza ranglar osmon, suv va pokizalik bilan, yashil rang tabiat va hayot bilan, oq rang tozalik va xotirjamlik bilan, sariq va qo‘ng‘ir ranglar esa tuproq, hosil va iliqlik bilan bog‘lanadi. Ranglar uyg‘unligi kontrast va nyuans tamoyillariga asoslanadi: oq fon ustidagi ko‘k naqsh aniq va ravshan ko‘rinish hosil qilsa, yashil va sariq ranglarning qo‘shilishi yumshoq, bayramona kayfiyat beradi. Kulol rang tanlashda nafaqat estetik didga, balki an’anaviy ranglar tizimiga ham amal qiladi.

2.5. Badiiy kompozitsiya va shakl-bezak munosabati

Kulolchilik buyumida bezak kompozitsiyasi shaklning tuzilishiga moslab quriladi. Asosiy kompozitsion tamoyillar sifatida markazlik, simmetriya, ritm, takrorlanish va kontrast ajralib turadi. Lagan va kosalarda ko‘pincha markaziy medalyon, uning atrofiga esa konsentrik aylanalar yoki nurli kamarlar joylashadi. Balandroq idishlarda esa bezak gorizontallik yo‘nalishda qatlamlarga bo‘linib, bo‘yin, qorin va tag qismlari alohida kamar sifatida bezatiladi.

Shakl va bezak munosabatida eng muhim talab — ularning bir-birini to‘ldirishi. Murakkab, egri shaklli idishda sodda va yirik naqsh, sodda silindrsimon shaklda esa boy, nozik bezak qo‘llanilsa, badiiy muvozanat saqlanadi. Bezak shaklni bosib qo‘ymasligi, aksincha, uning hajmini ta’kidlashi, silliq chiziqlarini ko‘rsatishi lozim. Shu sababli an’anaviy kulolchilikda bo‘sh fon (yuza) ham kompozitsiyaning faol elementi hisoblanadi: u naqshga «nafas olish» imkonini beradi va ko‘rishda ortiqcha zo‘riqishning oldini oladi.

2.6. Mahalliy uslublar va kulolchilik maktablari

O‘zbekistonda kulolchilikning bir necha mashhur markazlari shakllangan bo‘lib, ularning har biri o‘z badiiy tili va texnologik usullariga ega. Quyidagi jadvalda eng taniqli maktablarning asosiy badiiy xususiyatlari umumlashtirilgan (1-jadval).

1-jadval

Mahalliy kulolchilik maktablarining badiiy xususiyatlari

Markaz	Asosiy ranglar	Xarakterli naqsh va timsollar
--------	----------------	-------------------------------

Markaz	Asosiy ranglar	Xarakterli naqsh va timsollar
Rishton	Ko‘k, firuza, yashil, qo‘ng‘ir, oq	Islimi, anor, bodom, o‘simliksimon gul-barglar; idish markazida aylana kompozitsiya
G‘ijduvon	Yashil, sariq, to‘q ko‘k, oq	Geometrik va o‘simliksimon naqshlar; lagan va kosalarda yirik, ixcham bezak
Xorazm	Ko‘k, oq, yashil	Geometrik shakllar, o‘simlik novdalari; ritmik takrorlanuvchi bezak kamarlari

Manba: muallif tomonidan adabiyotlar asosida umumlashtirildi [1; 2; 4].

Rishton kulolchiligi ishqor sirli, ko‘k va firuza rangli buyumlari, nozik o‘simliksimon bezaklari bilan ajralib turadi. G‘ijduvon uslubi esa yirik shakllar, ixcham va ravshan bezak hamda yashil-sariq ranglar uyg‘unligi bilan tanilgan. Xorazm kulolchiligida ko‘k-oq rang yechimi va geometrik hamda ritmik bezak kamarlari ustuvor. Bu farqlar mintaqaning tarixiy-madaniy aloqalari, mahalliy xomashyo xususiyatlari va ustalar maktabining an‘analari bilan izohlanadi.

Mahalliy uslublarning shakllanishida ustoz-shogird an‘anasi alohida o‘rin tutadi. Naqsh va kompozitsiya sirlari avloddan avlodga og‘zaki va amaliy ko‘rsatma orqali o‘tib, ayrim oilaviy kulolchilik sulolalari yagona badiiy uslubni asrlar davomida saqlab kelmoqda. Bu hol milliy kulolchilikning nomoddiy madaniy meros sifatidagi qimmatini yanada oshiradi.

2.7. Kulolchilikning estetik va ramziy mazmuni

Kulolchilik buyumi — ayni paytda foydalaniladigan narsa va estetik zavq manbai. Xalq tafakkurida idish nafaqat ovqat yoki suv saqlash vositasi, balki oila farovonligi, mehmondo‘stlik va to‘kinlik ramzi hisoblanadi. Dasturxonga qo‘yilgan naqshin lagan yoki kosa mezbanning mehmonga hurmatini ifodalaydi. Shu ma’noda kulolchilik san’ati kundalik turmush bilan go‘zallik tushunchasini uzviy bog‘laydi.

Estetik jihatdan kulolchilikka xos asosiy fazilatlar — soddalik va nafislikning uyg‘unligi, material tabiiyligini saqlash, qo‘lda yaratilgan buyumning betakror individualligi hamda ranglar va chiziqlarning ichki ritmidir. Zavodda ishlab chiqarilgan buyumlardan farqli o‘laroq, qo‘l mehnati mahsulotida har bir chiziq ustaning ruhiy holati, malakasi va did-farosatidan dalolat beradi.

3. Ilmiy natijalar

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, milliy kulolchilikda shakl, naqsh va rang yagona badiiy tizim sifatida shakllangan bo‘lib, ularning har biri boshqasini to‘ldiradi. Ikkinchidan, naqshlar to‘rt asosiy guruhga — o‘simliksimon, geometrik, zoomorf va epigrafik turlarga bo‘linadi va ularning har biri muayyan ramziy mazmunni ifodalaydi. Uchinchidan, ranglar uyg‘unligi sir tarkibi, texnologiya va an‘anaviy ramziy tizim asosida belgilanadi. To‘rtinchidan, badiiy kompozitsiya markazlik, simmetriya, ritm va muvozanat tamoyillariga tayanadi. Beshinchidan, Rishton, G‘ijduvon va Xorazm kabi mahalliy maktablar o‘ziga xos uslub va bezak tiliga ega bo‘lib, bu o‘zbek kulolchiligining badiiy boyligini belgilaydi.

Xulosa va takliflar

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek milliy kulolchilik san’ati nafaqat amaliy hunarmandchilik, balki chuqur badiiy-estetik va ramziy mazmunga ega murakkab madaniy hodisadir. Undagi naqshlar, ranglar va bezak kompozitsiyalari xalqning tarixiy xotirasi, ma’naviy qarashlari va go‘zallik haqidagi tasavvurlarini ifodalaydi.

Tadqiqot asosida quyidagi takliflar beriladi:

- 1) kulolchilik naqshlari va ramziy belgilarini tizimli tasniflovchi ilmiy katalog va raqamli arxiv yaratish;
- 2) san’at maktablari, kollejlari va oliy ta’lim muassasalarida amaliy san’at fanlari doirasida milliy naqsh va kompozitsiya asoslarini chuqurroq o‘qitish;
- 3) mahalliy kulolchilik maktablari ustalarining ish usullarini hujjatlashtirish va ustoz-shogird an’anasini qo‘llab-quvvatlash;
- 4) zamonaviy dizaynda milliy naqshlarni ijodiy talqin qilishda ularning ramziy mazmunini saqlashga e’tibor qaratish;
- 5) kulolchilik buyumlarini xalqaro ko‘rgazma va festivallarda keng targ‘ib qilish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана (с древнейших времён до середины XIX века). – Москва: Искусство, 1965.
2. Ремпель Л.И. Далёкое и близкое: бродячие сюжеты и странствующие образы в искусстве и культуре Востока. – Ташкент: Издательство литературы и О‘zbekiston kulolchilik buyumlari jahon to‘plamlarida
3. Ремпель Л.И. Архитектурный орнамент Узбекистана: история развития и теория построения. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1961.
4. О‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2000–2005.
5. О‘zbekiston kulolchilik buyumlari jahon to‘plamlarida (X-XX) asrlar. – Toshkent: «O‘zbekiston kulolchilik buyumlari jahon to‘plamlarida (X-XX) asrlar»

Davlat ilmiy nashriyoti, 2024